
А. А. ГРИЦЕНКО,
професор, доктор економічних наук,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”
(Київ)

ЛОГІКО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ КАРДИНАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН І ПЕРЕХОДУ ДО РЕКОНСТРУКТИВНОГО РОЗВИТКУ *

Розкрито логіко-історичні засади зміни торговельної політики та інших кардинальних економічних змін, які полягають у розгортанні внутрішньої суперечливості сумісно-розділеної праці, що на сучасному етапі розвитку суспільства втілюється у суперечності між глобалізацією, суб'єктно представленою транснаціональними корпораціями, і локалізацією, суб'єктно представленою національними державами. Проаналізовано форми прояву цієї суперечності та показано, що її розв'язання можливе на шляху переходу до реконструктивного типу розвитку і пошуку адекватних йому механізмів господарювання.

A. A. GRYTSENKO,
Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Deputy Director of the Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
(Kyiv)

LOGICAL AND HISTORICAL BASES OF CARDINAL ECONOMIC CHANGES AND TRANSITION TO RECONSTRUCTIVE DEVELOPMENT

The logical and historical bases of changes in trade policy and other cardinal economic changes, which lie in deploying the internal contradictions of jointly-divided labor, are revealed. At the present stage of the development of society, this has incarnated in contradictions between globalization, subjectively represented by transnational corporations, and localization, subjectively represented by national states. The forms of manifesting this contradiction are analyzed; it is shown that its solution is possible on the way to a transition to reconstructive type of development and the search for adequate mechanisms of management.

Основні посилання обговорюваної нами Доповіді базуються на тому, що політика вільної торгівлі зруйнувала виробничий базис США та еко-

© Гриценко Андрій Андрійович (Grytsenko Andrii Andriiovych), 2017; e-mail: agrytsenko@ief.org.ua.

* Статтю підготовлено в рамках дослідження за науковим проектом “Загальні та локальні механізми реконструктивного розвитку економіки” (номер державної реєстрації 0117U002825).

номічну захищеність мільйонів американців, а лідери країни систематично жертвували доходами і гарантіями зайнятості американських трудящих в обмін на просування інтересів американських міжнародних інвесторів. На базі проведеного аналізу в Доповіді зроблено висновок про те, що "...торговельна політика останньої чверті минулого століття збанкрутіла і економічно, і політично. Настав хороший момент для Америки розпочати з чистого аркуша і знову обміркувати стратегії конкуренції в глобальній економіці, які дозволили б підвищити рівень життя для всіх" (с. 17).

На думку автора Доповіді, вихід із ситуації, що склалася, полягає у припиненні всіх переговорів з торгівлі та в тому, щоб "підтримати всеосяжну глобальну економічну програму для відновлення конкурентоспроможності американських робітників і збалансування нашої торгівлі з рештою світу. Така програма повинна включати:

- збільшення внутрішніх інвестицій в освіту, інфраструктуру і технології та їх направлення на розширення виробництва і розробку нових видів продукції в Сполучених Штатах Америки;
- політику відновлення ринкової сили американських робітників, у тому числі через підвищення дієвості прав профспілок;
- доступні медичні послуги й адаптаційні програми для переведення робітників на кращу роботу;
- податкові та законодавчі реформи, які сприятимуть зростанню вітчизняної економіки;
- обмеження валютних маніпуляцій для країн — торговельних партнерів та вимоги до них дотримуватися мінімальних стандартів трудових прав і прав людини;
- обмеження "податкових укриттів" ("податкових гаваней")" (с. 27).

Хоча зазначена Доповідь сприймається як протекціоністська за своїм духом, вона, проте, не містить рекомендацій прямого протекціоністського характеру. Йдеться про створення умов для збалансованої торгівлі та розвитку національної економіки. "Тільки в тому випадку, — вважає автор, — коли будуть створені умови для збалансованої зовнішньої торгівлі і розподілу вигід від неї між трудящими, уряд США може перейти до подальшої лібералізації торговельних відносин з іншими державами" (с. 27).

Звичайно, можна обговорювати конкретну проблематику торгівлі, що також доцільно робити, але важливіше з'ясувати глибинні причини виникнення подібної ситуації. Ці причини породжують не тільки торговельні дисбаланси, але й боргові кризи та багато інших важливих проблем глобального характеру. З такої точки зору, Доповідь — це лише привід для обговорення ширшого кола проблем, які стосуються глибинних, прихованих основ ситуації, що виникла у глобальному економічному світі.

В історії завжди були дві крайні позиції у трактуванні історичних явищ. Одна полягає в тому, що у суспільстві відбуваються події, які залежать від збігу конкретних обставин, і жодних закономірностей тут не існує. Подібне — як момент — спостерігається і в сучасному дискурсі, наприклад, у

теорії Нового Прагматизму Гжегожа В. Колодка: "...Усе відбувається так, як відбувається, через те, що багато чого відбувається одночасно" [1, с. 495]. Такий підхід зумовлений можливістю змінити світ, спираючись на цінності, інституції та політику, але він не акцентує увагу на об'єктивних закономірностях, хоч і не заперечує їх.

Є й інша крайня позиція детерміністсько-фаталістичного характеру. Вона виходить з того, що все заздалегідь зумовлено. Більш виважена середина позиція ґрунтується на розумінні того, що у суспільстві діють об'єктивні закони, які реалізуються через свідому суб'єктивну діяльність людей. Механізм їх дії включає відхилення, різні флуктуації, коливання, випадкові фактори, які на певному етапі можуть навіть визначати хід подій, але через усе це торує шлях закономірність. Саме такий підхід дає можливість з'ясувати логіко-історичну канву процесу економічного розвитку і, відповідно, застосовувати логіко-історичний метод, який є ще й генетичним. Як у людському гені закладено і колір волосся, і форму голови, і особливості будови тіла (хоча реально їх ще немає), так і в соціумі існує вихідне суспільне відношення, в якому, як у гені, закладено суспільні форми та інституції.

Застосування такої методології дозволяє за зовнішніми функціональними формами бачити більш глибокі, приховані процеси, які по суті визначають хід подій. Так, свого часу, на початку 1990-х років, коли більшість науковців поклали надії на швидке процвітання на основі ринкової економіки, ми попереджали, що лише трансформація адміністративно-командної економіки в переважно ринкову може зайняти десятиріччя, адже це передбачає не тільки зміну механізмів функціонування (що всі розуміли), але й зміни у розміщенні продуктивних сил (що не враховувалося). Заводи, фабрики, підприємства, міста і села у ринковій та в адміністративно-командній системах формуються за різними законами і характеризуються різною просторовою локалізацією. Це має особливе значення для індустріально розвинутої країни, якою Україна була на початку трансформацій. За таких умов навіть для часткового пристосування до нових принципів господарювання потрібні не роки, а десятиріччя.

Коли вивчалось питання з приводу підписання або не підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС з повною і всеохоплюючою зоною вільної торгівлі, логіко-історичний аналіз свідчив, що в умовах України, яка має в декілька разів нижчу продуктивність праці та вищу енергоємність, всеохоплююча зона вільної торгівлі спричинить банкрутства багатьох підприємств, зростання безробіття та інші деструктивні явища. Тим часом не підписання Угоди в ситуації, що склалася, матиме ще гірші наслідки, оскільки це може викликати соціальний конфлікт. На жаль, як зазначив В. Геєць, реалізувались обидва сценарії.

Країни, які сьогодні здійснюють політику вільної торгівлі, свого часу проводили зовсім іншу політику, спрямовану на розвиток власної промисловості. Як радить Е. Райнерт [2], "не робіть те, що вам кажуть американці,

а робить те, що американці робили самі..." [3]. Саме на такий підхід орієнтує історична методологія. "Я стверджую, — пише Е. Райнерт, — що знання історичного процесу розвитку може уберегти нас від стратегії, яка зовні здається логічною, але в реальності може бути надзвичайно руйнівною. Бідним країнам нав'язують вільну торгівлю, а багаті країни в цей час обмежують імпорт сільськогосподарської продукції з країн третього світу і субсидують власне сільське господарство" [2, с. 27].

Логіко-історична методологія дає можливість визначити суспільний ген, з якого розвиваються базові суспільні інституції та сучасні суперечності. Таким геном є сумісно-розділена праця як вихідне суспільно-економічне відношення, яке породжує, з одного боку, людину як суспільну істоту, а з іншого — суспільство як форму об'єднання людей, і розгортається у процесі їхнього історичного розвитку *. Осьова лінія, яка бере свій початок із сумісно-розділеної праці, розгортається з боку роздільності у ринкову економіку, яка має своєю основою поділ праці, а з боку сумісності — в інститут держави, який за своїм призначенням повинен представляти інтереси суспільства як цілого. Колізія ринку і держави утворює одну з базових ліній історичного розвитку суспільства.

Але сумісність і роздільність діалектично є взаємозв'язаними та не існують одна без одної. У своєму розвитку кожна з них включає іншу як свій момент. Такою є закономірність усякого розвитку [7, с. 55]. Ринок, наприклад, як механізм погодження приватних інтересів діє через сумісність у досягненні цілей кожного, в результаті чого реалізується загальний інтерес ("невидима рука" А. Сміта) [8]. А держава, у свою чергу, представляє загальний інтерес суспільства як цілого, що складається із взаємовідносин приватних осіб.

Внутрішня взаємодія сумісності та роздільності в самій ринковій економіці виступає як відносини ринку і фірми, а в інституті держави — як відносини самої держави і громадян (громадянського суспільства). Розвиток відносин сумісності доходить до глобалізації та через лінію фірми веде до ТНК, які вступають у суперечність з розділеністю економічного простору на національні держави. На цьому етапі внутрішня відмінність у сумісно-розділеній праці перетворюється на основну суперечність сучасної

* Це положення доведено і теоретично, і практично. У сліпо-глухо-німих від народження дітей, як правило, не формуються людська психіка, свідомість і людські здібності. Вони не входять у людський світ. Але експерименти, поставлені О. Мещеряковим та І. Соколянським і теоретично осмислені Е. Ільєнковим, показали, що, базуючись на методології сумісно-розділеної діяльності, у таких дітей можливо сформувати людську свідомість і розум [4]. Їхні вихованці навіть стали вченими і захистили дисертації. Це і слугує практичним доказом положення про сумісно-розділену діяльність як форму породження людини. Правда, у цьому випадку є вихователь, який уже володіє всіма людськими здібностями і за допомогою сумісно-розділеної діяльності вводить дитину у людський світ, а у світовій історії суб'єктів, які б володіли вже сформованими здібностями, не було. Ці здібності виникали разом із суб'єктами в самому процесі сумісно-розділеної праці, яка і була першою історичною формою сумісно-розділеної діяльності [5, с. 51–53, 110–115; 6, с. 10].

епохи: між глобалізацією, що розвивається з боку сумісності та реалізується, насамперед, через інформаційно-технологічні та фінансово-економічні механізми, і локалізацією, що розвивається з боку розділеності та реалізується через просторово-територіальні форми (у першу чергу, національні держави). Інформація і гроші змінюють свою просторову локалізацію миттєво, а матеріальні ресурси, заводи, фабрики і люди не можуть переміщуватися так само швидко, як інформація і гроші.

Сьогодні людина може бути технологічно та інформаційно зв'язаною з будь-якою точкою світового економічного простору, може найнятися на роботу у будь-якій країні світу, не виходячи зі свого будинку (наприклад, в Україні). Інформація і гроші можуть миттєво переміщуватися з однієї точки в іншу. Так, уявімо собі, що МВФ прийняв рішення перерахувати Україні 300 млрд. дол. і здійснив це. Що реально відбулось і що змінилось? Із записів на рахунках МВФ гроші перемістилися до записів на рахунках НБУ або Уряду України. Ніякі реальні цінності нікуди не рухалися. Чи стала Україна на 300 млрд. дол. багатшою? Велике запитання. А чи стала вона біднішою? Немає сумніву. Адже борг зріс у розрахунку на кожного громадянина нашої держави більш як на 7 тис. дол. І його треба буде віддавати реальною вартістю, виробивши і продавши реальну продукцію. Крім того, як підкреслив В. Геєць, через механізм перерозподілу кредити МВФ, здебільшого, осідають у багатій частини населення поза банківською системою і не використовуються для розвитку.

Можна, звичайно, говорити про те, що ці гроші можуть бути використані для розвитку виробництва. Але якщо є матеріальні та трудові ресурси для розвитку виробництва, то ніяких зовнішніх запозичень не потрібно. Є Національний банк, в обов'язок якого входить забезпечення економіки грошима у кількості, необхідній для товарообороту. Іноземна валюта потрібна тільки для придбання за кордоном того, що не може бути вироблено в Україні.

Освічені економісти, які вивчали макроекономіку і міжнародну економіку (але не вивчали ґрунтовно економічну історію, історію економічної думки і політичну економію, оскільки ці курси або не викладаються, або стали надзвичайно короткими навіть в економічних університетах (і не тільки в Україні, але й у світі) і зовсім відсутні в інших ВНЗ) поправлять: іноземна валюта потрібна для купівлі не тільки того, що не виробляється в Україні, але й того, що в Україні виробляти дорожче, ніж за кордоном. Про це свідчить теорія порівняльних переваг в усіх її простих і більш складних варіантах. Але це і є та пастка, куди потрапив ряд країн, орієнтуючись на теорію порівняльних переваг і вільну торгівлю, про які говорили макроекономічно освічені економісти.

Через певний час з'ясовується: якщо країна має значно нижчий рівень економічного розвитку та нижчу продуктивність праці, то велика частина її переробних, промислових підприємств не витримає конкуренції на власному ринку з товаровиробниками більш розвинутих країн. По-

рівняльні переваги такої країни концентруються на продукції, що не потребує переробки або потребує її у мінімальних розмірах, тобто на сировинній продукції. Країна поступово, але неухильно, перетворюється на сировинний придаток економічно розвинутих держав, структурно деградує і втрачаючи соціальну стабільність внаслідок зростання безробіття, низької заробітної плати, збільшення боргів тощо. Саме цим шляхом пішла Україна.

Здавалося б, як можна не розуміти таких речей? Виходить, що можна. За 25 років виросло покоління економістів і політиків, які вивчали тільки мікро- і макроекономіку, а також конкретні економічні науки, які орієнтують на з'ясування функціональних зв'язків і зовсім байдужі до сутності явищ, більш глибоких процесів, які здатний розкрити лише логіко-історичний підхід. Якщо раніше студенти-економісти з першого курсу знали, що розвинуті країни завжди проводили політику фритредерства, а нерозвинуті — політику протекціонізму, і розуміли, чому саме так відбувалося, то тепер такі знання не актуалізовано. Вони не стали інструментом мислення. "Працює" теорія порівняльних переваг. І економісти, і політики щиро вважають, що, відкриваючи ринки, вони створюють для країни додаткові можливості. А ті, хто не має економічної освіти (а сьогодні в не-економічних ВНЗ жодна економічна дисципліна, здебільшого, не викладається), як правило, орієнтуються на загальноприйняту думку.

Але ця ситуація не випадкова. Вона є вигідною для фінансово-економічної еліти в усіх країнах: і у розвинутих, і в нерозвинутих. Саме в таких умовах у перехідних економіках можна за короткий час здобути мільярдні статки, чого можливо добитися лише за рахунок перерозподілу суспільного багатства, а не у реальному відтворювальному економічному процесі. А в розвинутих країнах саме в цих умовах фінансова еліта може привласнювати вартість, створену в усіх куточках світу мережею підприємств, залежних від ТНК. Саме тому світова фінансово-економічна еліта заінтересована в такій освіті, в таких концепціях і теоріях, всіляко сприяючи їх розповсюдженню та маргіналізації протилежних поглядів.

Звичайно, політика вільної торгівлі та теорія порівняльних переваг добре "працюють" в умовах, коли країни перебувають на приблизно однакових рівнях розвитку. Але якщо його рівні істотно відрізняються, то ситуація стає подібною до тієї, в якій би на ринг вийшли два боксери: один — у суперважкій вазі, а другий — у легкій. Що б не робив легковаговик, які б хитрощі він не застосовував, результат відомий. Тому і в економіці необхідно диференціювати конкурентні простори — так само, як це роблять у боксі, влаштовуючи змагання у різних вагових категоріях, і взагалі скрізь, де конкурентні можливості істотно відрізняються. Інакше замість конкуренції буде зовсім інша ситуація.

Той факт, що ТНК, маючи значні переваги за рахунок масштабів і концентрації фінансових ресурсів, людського капіталу і технологій, в умовах вільної торгівлі витісняють на територіях національних держав національ-

них виробників, що, у свою чергу, спричиняє цілий ряд негативних соціально-економічних наслідків, є добре відомим. Але, як з'ясувалося, глобалізація і вільна торгівля можуть призводити до деструктивних наслідків не тільки в економічно слабких країнах, але й у розвинутих. ТНК, переміщуючи підприємства до країн з дешевшими ресурсами і робочою силою, у своїй країні знижують економічний потенціал, скорочують робочі місця і створюють соціальні проблеми. Неоліберальна політика і діяльність ТНК призвели до того, що серйозні соціально-економічні дисбаланси виникли не тільки у більш слабких країнах, але й у розвинутих, які стали втрачати промислові підприємства і робочі місця, зосереджуючи свою увагу переважно на фінансовому секторі * [9; 10; 11]. Тепер проти фінансових еліт і правлячої верхівки активно виступають не тільки в бідних країнах, але й у розвинутих. Це стало важливим фактором, який зумовив перемогу Д. Трампа у США.

Необхідно також мати на увазі, що загальною закономірністю глобалізації є зростання нерівномірності ущільнення економічного простору-часу шляхом концентрації багатства у найрозвинутіших країнах. Чим розвинутішою є країна, тим більше вона притягує до себе людські та фінансові ресурси. І навпаки: чим менш розвинутою є країна, тим більше звучуться її можливості для розширеного відтворення і підвищення його якості. Тим самим розвиток одних здійснюється за рахунок інших. При цьому формально розвинуті країни нічого поганого для менш розвинутих не роблять. Навпаки, перші намагаються навіть якось допомагати другим. А менш розвинуті країни, відповідно до пануючих поглядів, проводять досить цивілізовану ліберальну політику, яка, проте, реально їх знекровлює.

Насправді ж у подібних умовах відбувається нееквівалентний обмін за рахунок неконкурентного ціноутворення, імпліцитного привласнення розвинутими країнами антиципованого доходу при імміграції висококваліфікованих фахівців і взагалі робочої сили більш високої якості, емісійного доходу емітентів світової валюти тощо. Закономірною тенденцією цього процесу є зростання розривів у багатстві, технологіях, якості працівників, життєвих рівнях тощо. За даними експертів, 8 найбагатших людей світу мають такий самий статок, як 3,6 млрд. осіб, а у володінні 1% найбагатших людей перебуває близько 50% усього світового майна, тоді як на бідне населення Землі припадає лише 0,16% власності у світі **. В Україні розрив у доходах багатих і бідних прошарків населення, який і так є надто великим, продовжує стрімко зростати [12].

Здавалося б, перебазування промислових підприємств до менш розвинутих країн з нижчими трудовими затратами та інституційними витратами

* United States International Trade Commission. Trans-Pacific Partnership Agreement: Likely Impact on the U.S. Economy and on Specific Industry Sectors // ISITC Publication. – 2016. – № 4607.

** Эксперты выявили рекордный разрыв между богатыми и бедными в мире [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rosbalt.ru/world/2017/01/16/1583374.html>.

відкриває для цих країн можливості розвитку. Але механізми діяльності ТНК побудовано так, що додаткова вартість концентрується у фінансовій еліті, а виробникам дістається тільки компенсація витрат (у тому числі зарплата як грошове забезпечення вартості відтворення робочої сили). Як наслідок, виникає ситуація, коли світова фінансова еліта (і в розвинутих, і в нерозвинутих країнах) об'єктивно протистоїть працюючим у всьому світі. Цим пояснюються поява у більшості країн загального невдоволення елітами, зростання протестних настроїв і посилення девіантної поведінки.

Зрозуміло, що така тенденція не може існувати безмежно. Вона має свої економічні, соціальні, політичні, духовно-культурні та інші межі: економічні ґрунтуються на відносному звуженні можливостей експансії на зовнішні ринки і посиленні структурних диспропорцій в економіках розвинутих країн, соціальні — на зростанні потенціалу соціальної конфліктності, політичні — на консолідації політичної протидії зовнішній експансії, духовно-культурні — на поглибленні протиставлення цінностей тощо.

Таким чином, з аналізу ситуації, що складається, та з Доповіді, що віддзеркалює цю ситуацію, напрошуються два важливих висновки, які залишаються поза увагою мейнстрімівської теорії. Перший з них полягає в тому, що політика вільної торгівлі може призводити до деструктивних тенденцій не тільки у відносно слабких економіках, але й у розвинутих. Другий свідчить про поляризацію інтересів по лінії "світова фінансово-економічна еліта — світовий працюючий клас". Але ця суперечність проявляється, насамперед, у національних формах як протест проти національних еліт, хоча останні за механізмами свого формування і відтворення є складовими світової фінансово-економічної еліти.

Це також означає, що суперечність між фінансовою глобалізацією і просторовою локалізацією проявляється як суперечність між відтворювальними циклами ТНК, суб'єктно представленими фінансово-економічною елітою, і відтворювальними циклами національних економік, суб'єктно представленими працюючим класом (включаючи національно орієнтований бізнес). В одних випадках, коли правляча еліта віддзеркалює переважно інтереси структур, які отримують прибутки від експансії на зовнішні ринки, держава виступає за вільну торгівлю (як, наприклад, Німеччина, у якої додатне сальдо зовнішньої торгівлі у 2016 р. склало 270 млрд. дол. і було максимальним після закінчення Другої світової війни *). В інших же випадках, коли до влади прийшли національно орієнтовані політичні сили (як це відбулось у США, де дефіцит зовнішньої торгівлі сягнув у 2016 р. близько 500 млрд. дол. **), державна політика спрямовується проти необмеженої вільної торгівлі.

* Германия, 2016: Сальдо внешней торговли [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://wforex.ru/news/2017-02/germaniya-2016-saldo-vneshnei-torgovli>.

** United States Balance of Trade [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.tradingeconomics.com/united-states/balance-of-trade>; Дефицит внешней торговли США [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.forex.ua/novosti/-dannye-defitsit-vneshney-torgovli-ssha-v-dek-44-26-mlrd-doll-konsensus-prognoz-44-7-mlrd-doll-3.html>.

В умовах глобалізації головну роль відіграють відтворювальні цикли ТНК, які вступають у суперечність з відтворювальними циклами національних економік. Для одних економік це означає посилення власної могутності за рахунок відмінностей в якісних характеристиках рівнів розвитку, для других – обертається дефіцитами торгових і платіжних балансів, відносним зниженням конкурентоспроможності, а для третіх – деградацією розвитку деяких регіонів і загостренням внутрішніх соціально-економічних суперечностей, дефолтами, кризами та навіть війнами. Для розв'язання цієї суперечності необхідним є узгодження глобального і локальних відтворювальних циклів на всіх рівнях – починаючи з найбільшої ТНК і закінчуючи населеним пунктом найбіднішої країни. Неузгодженість цих циклів породжує неконтрольовані міграційні потоки трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, що, у свою чергу, породжує кризові явища різного характеру. Зростання ризиків дестабілізації міжнародних економічних відносин також актуалізує проблему національних відтворювальних циклів.

Ключовою відповіддю на загострення окреслених суперечностей є відновлення пріоритетності збереження національних відтворювальних комплексів навіть за рахунок часткової втрати ефективності. Це означає, що всі базові товари, споживання яких забезпечує нормальну життєдіяльність людей, повинні вироблятися переважно національними економіками. Наприклад, з такої точки зору, угорцям доцільніше споживати солодкий перець, вирощений в Угорщині, а не в Нідерландах (навіть якщо витрати виробництва угорського перцю є вищими), а українцям – картоплю, вирощену у власній країні, а не в Білорусі чи Польщі (навіть якщо українські витрати є дещо вищими).

Не слід забувати, що всякі витрати, з другого боку, є доходами. Якщо придбано національний продукт, то витрата покупця стала доходом національного виробника. Відповідно, якщо куплено імпортований продукт, то витрата покупця стала доходом іноземного виробника. При цьому частина вартості виявляється втраченою для національної економіки. Після споживання продукту тільки ця втрата і залишається: або її потрібно компенсувати експортом, або вона стане частиною дефіциту торговельного балансу, який, у свою чергу, є фундаментальною основою для девальвації національної валюти.

Отже, міжнародна торгівля повинна не підривати основи національних господарських комплексів, а доповнювати їх. Це можна сформулювати й інакше: в основі вирішення проблем стабільного рівноважного розвитку повинні лежати не суто економічні підходи з їх принципами раціональності та ефективності, а господарські, які віддають пріоритет не раціональності та ефективності (хоча вони теж не виключаються), а цілісності відтворення господарського життя країни. До речі, саме на таких підходах наполягає філософія господарства на відміну від економічної науки [13]. Враховуючи ситуацію, що склалась, Україна змушена буде переглянути свої зовнішньоекономічні зв'язки і скоригувати їх відповідно до адекватно усвідомлених національних інтересів.

Практично це означає, що Уряд України повинен щільно працювати з національними виробниками, представленими різними асоціаціями, та із зовнішньоекономічними партнерами, з'ясовуючи умови, необхідні для забезпечення чесної конкуренції (тобто приблизно рівні конкурентні умови). Необхідно також розуміти, що національні виробники намагатимуться створити умови найбільшої захищеності, а зовнішньоекономічні партнери — найбільшої свободи торгівлі. Завдання урядових структур полягає в тому, щоб знайти у цій постійній дискусії "золоту середину" — приблизно рівні конкурентні умови (за допомогою тарифних і нетарифних інструментів) з невеликою перевагою для національних виробників. Адже створення для них значно вигідніших умов призведе до поступового зниження конкурентоспроможності, а невикладні умови — до банкрутств.

Звичайно, це дуже складна і копітка робота. Але це є одним з найважливіших завдань відповідних урядових структур. На жаль, підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС з повною і всеохоплюючою зоною вільної торгівлі відбулося без проведення такої роботи і необхідних висновків з неї. Тому тепер вона має бути проведена з урахуванням ситуації, що склалася в Україні.

Методологічною базою такої роботи повинна стати концепція реконструктивного розвитку, яка орієнтує не на модернізацію (оскільки в умовах України вона означає тільки оновлення, а тому і посилення, існуючих диспропорцій), а на реконструкцію економіки, зміну її несучих конструкцій відповідно до нової архітектури в європейському і світовому просторах. Це передбачає формування нової парадигми економічного мислення і розвитку.

Реконструкція — багатозначне поняття, яке широко застосовується в науці та на практиці. Воно трактується як "докорінна перебудова чого-небудь, організація за абсолютно новими принципами", як "відтворення процесів, які відбувались у минулому, на основі певної моделі та передумов", як "відновлення первісного вигляду чогось" * тощо. У контексті нашого дослідження поняття "реконструкція" трактуватиметься в поєднанні двох своїх значень: 1) докорінної перебудови і 2) відновлення власної ідентичності, самості та суб'єктності. Інакше кажучи, в даному контексті реконструкція економіки України означає не просто її докорінну перебудову відповідно до певного проекту, а таку докорінну перебудову, яка покликана реалізувати сутнісні особливості та переваги України (її самість) в усіх аспектах (географічному, геополітичному, природному, господарському, історичному, ментальному, поведінковому та ін.) і тією мірою, якою вони впливають на економічний розвиток.

Згідно з цим підходом, для спрямування України на шлях реконструктивного розвитку необхідно зрозуміти, що саме являє собою наша країна в

* Реконструкція [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/>; Реконструкція [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.

єдності та роздільності усіх своїх складових (видів економічної діяльності, природного і виробничого потенціалів, структури суспільного багатства і т. ін.) як результат попереднього історичного розвитку, та визначити такі напрями перебудови структури економіки в цілому та її сфер зокрема, які б дозволяли використати існуючі особливості та переваги для забезпечення соціально справедливого економічного розвитку відповідно до логіки історичного прогресу [14]. На цій основі вирішується і проблема зовнішньоторговельних відносин. Це також передбачає проведення політики, яка б була адекватною економічній ситуації [15].

Очевидно, що реконструкцію і модернізацію не можна протиставляти абсолютно. Вони мають спільні та відмітні риси. Спільною рисою цих понять є зміни, а відмінності виникають із способів, форм і різноманітних модифікацій цих змін. Модернізація, на відміну від реконструкції, акцентує увагу на оновленні існуючого, тобто стосується зовнішніх форм, а не внутрішнього змісту того, що оновлюється. Якщо, наприклад, модернізується сталеплавильний завод, то він і залишається сталеплавильним заводом, але стає сучаснішим, таким, що використовує новітні технології. Якщо ж він перетворюється на торговий центр, то це вже не описується поняттям “модернізація”, оскільки змінюються сутність і внутрішній зміст об’єкта. Звичайно, модернізація може бути більш або менш глибокою. Якщо вона є достатньо глибокою, починаючи торкатися несучих конструкцій об’єкта, то перетворюється на реконструкцію. Глибина модернізації, що визначається переходом від зовнішніх форм до несучих конструкцій внутрішнього змісту, є межею перетворення модернізації на реконструкцію. У складних системах модернізація і реконструкція можуть бути частинами одна одної. Наприклад, у процесі реконструкції об’єкта його окремі складові можуть бути просто оновлені, модернізовані, тоді як інші зазнають докорінних змін. І навпаки: при модернізації об’єкта його окремі складові можуть бути реконструйовані (як один цех у загальній модернізації заводу).

Ключовою характеристикою реконструктивного розвитку є переважання у зміні якісних характеристик над кількісними. В загальнофілософському розумінні (за Гегелем) якість – це визначеність предмета (економіка, держава, товар, гроші тощо), а кількість – це байдуже до якості визначеність (1, 2, 3, 4 і т. д. байдуже чого: держав, людей, товарів і т. ін.). “Якість, – писав Г. Гегель, – є в першу чергу тотожна з буттям визначеність, так що щось перестає бути тим, чим воно є, коли втрачає свою якість. Кількість є, навпаки, зовнішня буттю, байдуже для нього визначеність” [16, с. 216]. Будь-яке явище чи процес завжди мають якісні та кількісні параметри, але їх єдність може бути покладена одним своїм боком, або (що є тим самим) в основі єдності може лежати кількісна чи якісна визначеність. Так, термін “зростання” акцентує увагу на кількісних характеристиках, хоча, звичайно, певні якісні визначеності завжди є. А термін “розвиток” підкреслює якісні характеристики, які, безумовно, мають і кількісну визначеність. За-

лежно від співвідношення кількісних і якісних характеристик можна описувати різні види економічної динаміки, і в тому числі — зростання без розвитку (без позитивних якісних змін в економіці), деструктивне зростання (тобто таке, яке погіршує структуру економіки) та ін.

Особливість реконструктивного розвитку полягає в тому, що він відбувається на основі якісної перебудови несучих конструкцій економіки та докорінної зміни її структури, може бути досягнутий як при економічному зростанні, так і при нульових (та навіть при від'ємних) темпах зростання економіки. Якщо, наприклад, українська економіка здійснюватиме свою реконструкцію в такий спосіб, при якому скорочуватимуться експортно-сировинні виробництва (зокрема, металургія, хімія та ін.), а розвиватимуться галузі, що працюють на внутрішній ринок (завдяки чому зростуть доходи і якість життя населення, зменшиться соціальна диференціація за доходами), то ми матимемо розвиток економіки навіть тоді, коли зростання внутрішнього ринку відбуватиметься темпами, які не перекривають втрат від скорочення експорту, і в цілому темпи зростання економіки знизяться або навіть будуть від'ємними.

Можна навести також інші реальні приклади. Автор цієї статті досить часто змінював електричні лампочки, оскільки вони були недостатньо якісними і швидко перегорали. Купівля енергозберігаючих ламп, які споживають у 5 разів менше енергії та служать у 5–15 разів довше, незважаючи на їх вищу ціну, дає можливість якісніше задовольнити потреби у світлі при менших витратах *. З точки зору ВВП (щодо виробництва ламп), це означає, що якісніше задоволення потреб відбулося при зменшенні ВВП. У такому випадку економічний розвиток у цій частині відбувається при падінні ВВП. Це є прикладом реконструктивного розвитку.

Четверта індустріальна революція, яка розгортається сьогодні у світі, супроводжується саме якісними перетвореннями, що також є характерною рисою реконструктивного розвитку. Відбувається "злиття технологій, яке розмиває, — як вважає К. Шваб, — звичні межі між матеріальним, цифровим і біологічним світами... Інженери, дизайнери, архітектори комбінують системи комп'ютерного проектування, адитивне виробництво, матеріалознавство і синтетичну біологію для проривів у відкритті симбіозу між мікроорганізмами, нашими тілами, споживаними нами речовинами і навіть нашими житлами!" [17].

Характерними ознаками нової індустріальної революції, на думку К. Шваба, є "швидкість, масштабність змін та їх вплив на цілі системи. Швидкість, з якою з'являються нові відкриття і відбуваються технологічні прориви, не має історичних прецедентів. На відміну від попередніх Революцій, темп розвитку Четвертої є скоріше експоненціальним, ніж лінійним. Більше того, відбувається переформатування практично всіх індустріальних секторів майже в кожній країні, а ширина і глибина самих змін віщу-

* Преимущества и недостатки энергосберегающих ламп [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.advicehome.ru/page9.php>.

ють трансформацію цілих систем виробництва, адміністрування і управління” [17].

Разом з тим четверта індустріальна революція не тільки відкриває небачені раніше можливості прогресу, але й створює істотні соціально-економічні ризики. “Революція, – попереджає К. Шваб, – може принести зростаючу нерівність внаслідок змін ринків праці. Як і автоматизація, що заміщує собою власне ручну працю, так і безпосередня заміна робітника на машину можуть призвести до збільшення розриву між доходами на капітал і доходами найманих працівників. З іншого боку, можливо, що таке заміщення працівників дасть у майбутньому в чистому вигляді приріст безпечних і високооплачуваних професій і робочих місць” [17]. На відміну від нової індустріальної революції, яка має, насамперед, техніко-технологічний характер, якщо навіть він стосується біологічних і соціальних характеристик людини, концепція реконструктивного розвитку орієнтує на структурну збалансованість усієї соціально-економічної системи, включає в себе здобутки індустріальної революції тією мірою, якою вони ведуть до розвитку людини та соціуму, відкриваючи можливості для реалізації їхньої самості.

Реконструктивний економічний розвиток передбачає соціальну спрямованість змін. Якщо, наприклад, економіка кількісно не зростає, а відбуваються зміни в її структурі, то цей процес може бути охарактеризований як розвиток тільки в тому випадку, коли більшою мірою задовольняються життєві потреби людей і суспільства в цілому. Це і означає, що реконструктивний розвиток за своєю суттю є соціально спрямованим, націленим на забезпечення соціальної рівноважності та справедливості.

Такий тип реконструктивного розвитку через деякий час стане актуальним для світової економіки. Але для України він став актуальним уже тепер. Реконструктивний розвиток спрямовує зусилля, у першу чергу, на системне вирішення внутрішніх проблем країни як особливого цілісного соціоекономічного утворення, а тому він є інтровертним. Але вирішити внутрішні проблеми і реалізувати свій потенціал в епоху глобалізації можливо лише з урахуванням необхідності раціональної включеності України до світогосподарських зв'язків, а тому реконструктивний розвиток є інклюзивним. Реалізувати усе це можна тільки на основі інноваційних підходів, а тому реконструктивний розвиток повинен відповідати вимогам інноваційності. Таким чином, реконструктивний розвиток має бути: 1) інтровертним (спрямованим на вирішення внутрішніх проблем країни як особливого соціоекономічного утворення); 2) інклюзивним (який би забезпечував включеність країни до зовнішнього середовища для вирішення її внутрішніх завдань); 3) інноваційним (який би здійснював докорінну перебудову економіки на основі новітніх досягнень і принципів).

З огляду на викладене, реконструктивний економічний розвиток можна визначити як поєднання двох внутрішньо суперечливих процесів: 1) докорінної перебудови несучих конструкцій економіки; 2) відновлення влас-

ної ідентичності, самості та суб'єктності господарської системи країни, що змінює міру економічної динаміки на основі домінування якісних перетворень над кількісними і відкриває можливість забезпечити соціально-економічний розвиток за умов як економічного зростання, так і нульових (та навіть від'ємних) темпів зростання економіки на базі реалізації принципів інтровертності, інклюзивності та інноваційності розвитку.

Існуючі механізми розвитку також необхідно докорінно перебудувати, оскільки вони не адекватні сучасним умовам, які значно змінилися. В Україні традиційні грошово-кредитні механізми "не працюють". Банки, маючи надлишкову ліквідність, не кредитують економіку належним чином через те, що не мають достатньої кількості надійних позичальників, а підприємці не можуть широко користуватися банківськими кредитами через неприйнятно високі процентні ставки. Спроби НБУ розірвати це хибне коло традиційно — шляхом рефінансування банків — у ситуації, що склалася, призвели лише до посилення девальваційного тиску.

В існуючих умовах не можуть бути застосовані в чистому вигляді ні неокласичні підходи, ні кейнсіанські. Перші з них (у тому числі і рейганівська "економіка пропозиції") орієнтують на вивільнення ринкових сил і невтручання держави в економіку, на стимулювання сукупної пропозиції, а другі — на застосування грошово-кредитної та бюджетної політики для стимулювання сукупного попиту, який потягне за собою економіку. В Україні, де сформувалася базова деструкція [18], усе це продовжить наявні деструктивні тенденції та посилить незбалансованість ринків.

Механізми реконструктивного розвитку повинні орієнтувати на створення інституційних умов поєднання попиту і пропозиції. Збільшення попиту повинне відбуватися скоординовано із зростанням відповідної пропозиції та створенням каналів їх з'єднання.

Покажемо це на прикладі вирішення житлової проблеми в Україні. Є певна кількість громадян і сімей, які не мають належних, науково обґрунтованих, житлових умов і певним чином розподілені за територіальними ознаками. Усі разом вони представляють нормальну сукупну, певним чином структуровану, суспільну потребу в житлі. Але цю потребу не монетизовано, оскільки ці суб'єкти не мають достатньої кількості грошей для придбання житла. Тим часом існують будівельні організації, здатні здійснювати будівельні роботи у значно більших обсягах, але немає належного попиту. Інакше кажучи, є немонетизована потреба (яка перебуває поза ринковими механізмами) і є ресурс, здатний задовольнити цю потребу, якщо вона перетвориться на попит. У цій ситуації самі по собі ринкові механізми не можуть вирішити проблему. Потрібно підключити державу, яка за своєю місією повинна представляти суспільні інтереси і коригувати ринкові функціональні недосконалості.

Припустимо також, що держава у своєму бюджеті не має грошей для вирішення окресленої проблеми, а це недалеко від дійсності. І згадаємо, що завданням центрального банку є забезпечення економіки грошима у

тих обсягах, які потрібні для реалізації створеного продукту і не призводять до зростання інфляції. Якщо громадяни, які мають потребу в житлі, одержать гроші для його придбання і тим самим створять попит, а будівельні організації під цей попит задіють ресурси і створять пропозицію, то залишиться лише знайти інституційні механізми (тобто правила, умови, установи і т. ін.) для забезпечення реалізації цих процесів.

Це можна зробити у такий спосіб. Створюється державно-публічна неприбуткова кредитна установа (одна з форм інститутів розвитку), метою якої є кредитна підтримка реалізації важливих державних програм (у даному випадку – житлової). Така кредитна установа одержує довгострокове рефінансування під символічний процент (наприклад, 0,5%) і кредитує громадян через банківські установи, вибрані для реалізації програми, як через своїх операторів (тобто банківські установи отримують тільки компенсацію своїх витрат плюс нормальний прибуток на ці витрати). Кредитна установа також компенсує свої витрати через збільшення процентної ставки, за якою вона отримала рефінансування від центрального банку, на величину, що компенсує лише її власні витрати. З огляду на масштаби рефінансування, це зовсім незначна величина.

Комерційні банки, діючи за угодою з кредитною установою, укладають тристоронні угоди (між банком, громадянином і будівельною організацією). Банк видає кредит громадянину, а громадянин віддає гроші будівельній організації для будівництва житла. Усе це здійснюється прозоро, під суворим контролем наглядової ради кредитної установи, до якої входять як фахівці, що користуються суспільною довірою, так і журналісти та представники громадськості. За таких умов кредитні ставки для громадянина можуть складати 3–5%. Крім того, строки сплати цих кредитів можуть бути диференційовані залежно від заробітної плати і доходів позичальника без будь-яких негативних наслідків для економіки. Важливо також те, що цей механізм є неінфляційним, адже гроші випускаються в обіг під реалізацію реального товару (житла); позитивно діятиме в напрямі впливу на зниження загального рівня процентних ставок; не створюватиме конкуренції між кредитною установою і комерційними банками; забезпечуватиме чіткі завдання і відповідальність усіх суб'єктів.

Такий механізм не відкидає ні неокласичних підходів (оскільки орієнтує на ринкову взаємодію попиту і пропозиції, в тому числі і на збільшення пропозиції шляхом вивільнення ринкових сил), ні кейнсіанських (оскільки використовує інструменти державного впливу на збільшення попиту), а застосовує їх як елементи складнішого механізму. Більше того, в механізмах реконструктивного розвитку використовуються також “зняті” (термін Г. Гегеля) планові механізми. “Зняття” означає одночасне припинення і збереження [19, с. 168], перехід в основу. Плановість зберігається в тому розумінні, що з'єднуються потреба і предмет її задоволення (як це відбувається у плановій економіці), але не безпосередньо через директивне планування, а через ринкову домонетизацію потреби (відповідно до рівня її наукової обгрун-

тованості), ринкове стимулювання пропозиції цим попитом і створенням ринкових каналів з'єднання попиту і пропозиції (покупець, використовуючи кредитний ресурс, сплачує вартість житла, побудованого для нього, будівельникові). І все це реалізується через інституційні механізми (формування відповідних правил, норм, законів, установ, які б забезпечували вирішення розглянутих завдань). Отже, можна зробити висновок, що механізм реконструктивного розвитку поєднує планову рефлексію (взаємовисвітлення потреби і предмета її задоволення), неокласичні та кейнсіанські інструменти впливу на попит і пропозицію на основі інституціональних засобів корекції відповідності, з одного боку, потреби і попиту, а з іншого — ресурсів і пропозиції.

У наведеному прикладі поєднано загальний механізм забезпечення реконструктивного розвитку (пов'язаний з впливом на попит і пропозицію та їх взаємозв'язок) з локальним механізмом, який втілює вирішення специфічної проблеми житла. Але загальний механізм можна відокремити від локального — з тим, щоб загальний механізм можна було застосувати до вирішення інших локальних проблем. У цьому випадку загальний механізм забезпечення реконструктивного розвитку включатиме такий алгоритм:

- з'ясування реальної потреби у благах (не попиту);
- визначення науково обгрунтованого (нормального) рівня задоволення потреби;
- розрахунки різниці між реальною і науково обгрунтованою потребами у благах;
- визначення фактичного рівня задоволення науково обгрунтованої потреби при існуючому попиті;
- аналіз характеру відмінностей між фактичним і науково обгрутованим рівнями задоволення потреби;
- вибір варіанта приведення у відповідність науково обгрунтованої потреби і попиту;
- монетизація потреби до рівня попиту, що відповідає науково обгрунтованій потребі;
- з'ясування обсягів ресурсів, необхідних для задоволення науково обгрунтованих потреб;
- розрахунки різниці між існуючими ресурсами і ресурсами, необхідними для задоволення науково обгрунтованих потреб;
- вибір варіанта приведення наявної ресурсної бази у відповідність до пропозиції, зумовленої попитом;
- створення каналів з'єднання попиту і пропозиції щодо відповідного блага.

Цей алгоритм повинен спиратися на відповідні інституційні механізми, закріплені в законах та інших нормативних актах і неформалізованих правилах. Наприклад, діяльність неприбуткової державно-публічної фінансової установи повинна регулюватися відповідним законом, порядок відбо-

ру банківських установ для реалізації загальнодержавних програм вирішення визначених державою проблем – постановами уряду, порядок укладання спеціальних угод – відповідними інструкціями тощо. Не все можна унормувати, і практика продукуватиме неформальні правила, які за необхідності згодом можна буде формалізувати або нейтралізувати залежно від позитивної чи негативної оцінки їх впливу на загальний процес.

Таким чином, обговорення проблем торговельної політики показує, що це дуже важливий, але лише зовнішній пласт проблем, які мають свої логіко-історичні засади у розвитку фундаментальних суперечностей суспільного виробництва, в його глобалізації та локалізації, та зумовлюють необхідність переходу до реконструктивного типу розвитку для розв’язання цих суперечностей шляхом пошуку механізмів господарювання, адекватних новим економічним реаліям.

Список використаної літератури

1. Колодко Гжегож В. Куда идет мир: политическая экономия будущего. – М. : Магистр, 2014. – 528 с.
2. Райнерт Э.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. – М. : ИД Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 384 с.
3. Следзь С. Ерік Райнерт: “Не робіть те, що вам кажуть робити американці, а робіть те, що американці робили самі...” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.zn.ua/business/erik-raynert-ne-delayte-to-chto-vam-govoryat-delat-amerikancy-a-delayte-to-chto-amerikancy-delalili-sami-.html>.
4. Ильенков Э.В. Что такое личность [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bellabs.ru/Books/Person/Um-2.html>.
5. Гриценко А. Институциональная политическая экономия: предмет, методология, содержание. – Saarbrücken, Deutschland : LAP LAMBERT Academic Publishing. 2014. – 516 с.
6. Гриценко А. Економіка України на шляху до інклюзивного розвитку // Економіка і прогнозування. – 2016. – № 2. – С. 9–23.
7. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. – Т. 2. – М. : Мысль, 1971.
8. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М. : Эксмо, 2016.
9. Scott R.E. Heading South: U.S. – Mexico Trade and Job Displacement after NAFTA. – Washington, DC : Economic Policy Institute. – 2011. – May 3.
10. Bivens J. Using Standard Models to Benchmark the Costs of Globalization for American Workers without a College Degree. – Washington, DC : Economic Policy Institute. – 2013. – March 22.
11. Krugman P. Trade, Labor, and Politics // New York Times. – 2016. – March 28.
12. Ещенко П.С. Украинская “великая депрессия” и как из нее выйти? – К. : ИД “Дакор”, 2017, 248 с.

13. Хозяйство и мысль / Юбилейный монографический сборник ; [под ред. Ю.М. Осипова, Е.С. Зотовой]. — М. : ТЕИС, 2015. — 438 с.
14. Гриценко А. Реконструктивний економічний розвиток: зміст, основні напрями і вектор соціальної справедливості // Економічна теорія. — 2016. — № 4. — С. 5–18.
15. Геєць В.М. Особливості взаємозв'язку економічних і політичних передумов реконструктивного розвитку економіки України // Економіка України. — 2016. — № 12. — С. 3–21.
16. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. — Т. 1. Наука логики. — М. : Мысль, 1974. — 452 с.
17. Шваб К. Четвертая Индустриальная Революция: вызовы и возможности [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://guralyuk.livejournal.com/2051302.html>.
18. Гриценко А. Системна криза як наслідок базової деструкції економіки України і шляхи її подолання // Вісник НБУ. — 2014. — № 5. — С. 24–28.
19. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. — Т. 1. — М. : Мысль, 1970. — 501 с.

References

1. Kolodko Grzegorz W. *Kuda Idet Mir: Politicheskaya Ekonomiya Budushchego* [Where the World is Going: the Political Economy of the Future]. Moscow, Magistr, 2014 [in Russian].
2. Reinert E.S. *Kak Bogatye Strany Stali Bogatymi, i Pochemu Bednye Strany Ostayutsya Bednymi* [How Rich Countries Got Rich ... and Why Poor Countries Stay Poor]. Moscow, PH of the State University – High School of Economics, 2011 [in Russian].
3. Sledz' S. Erik Reinert: "Ne robit' te, shcho vam kazhut' robyty amerykantsi, a robit' te, shcho amerykantsi robyly sami..." [Erik Reinert: "Don't do what the Americans tell you to do, but do what the Americans did themselves..."], available at: http://gazeta.zn.ua/business/erik-raynert-ne-delayte-to-chto-vam-govoryat-delat-amerikancy-a-delayte-to-chto-amerikancy-delali-sami_.html [in Ukrainian].
4. Il'nikov E.V. *Chto takoye lichnost'* [What an identity is], available at: <http://www.bellabs.ru/Books/Person/Um-2.html> [in Russian].
5. Gritsenko A. *Institutsional'naya Politicheskaya Ekonomiya: Predmet, Metodologiya, Soderzhaniye* [Institutional Political Economy: Subject, Methodology, Content]. Saarbrucken, Deutschland : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014 [in Russian].
6. Grytsenko A. *Ekonomika Ukrainy na shlyakhu do inklyuzyvnoho rozvytku* [Ukraine's economy on the road to inclusive development]. *Ekonomika i prognozuvannya – Economy and Forecasting*, 2016, No. 2, pp. 9–23 [in Ukrainian].
7. Hegel G.V.F. *Nauka Logiki. T. 2* [Science of Logic. Vol. 2]. Moscow, Mysl', 1971 [in Russian].
8. Smith A. *Issledovanie o Prirode i Prichinakh Bogatstva Narodov* [An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations]. Moscow, Eksmo, 2016 [in Russian].

-
9. Scott R.E. Heading South: U.S. – Mexico Trade and Job Displacement after NAFTA. Washington, DC, Economic Policy Institute, 2011, May 3.
 10. Bivens J. Using Standard Models to Benchmark the Costs of Globalization for American Workers without a College Degree. Washington, DC, Economic Policy Institute, 2013, March 22.
 11. Krugman P. Trade, Labor, and Politics. *New York Times*, 2016, March 28.
 12. Eshchenko P.S. *Ukrainskaya “Velikaya Depressiya” i Kak iz Nee Vyiti?* [Ukrainian “Great Depression” and How to Get out of It?]. Kiev, PH “Dakor”, 2017 [in Russian].
 13. *Khozyaystvo i Mysl’. Yubileinyi Monograficheskii Sbornik* [Economy and thought. Jubilee Monographic Collection]. Yu.M. Osipov, E.S. Zotova (Eds.). Moscow, TEIS, 2015 [in Russian].
 14. Grytsenko A. *Rekonstruktyvnyi ekonomichnyi rozvytok: zmist, osnovni napryamy i vektor sotsial’noi spravedlyvosti* [Reconstructive economic development: contents, guidelines and the vector of social justice]. *Ekonomichna teoriya – Economic Theory*, 2016, No. 4, pp. 5–18 [in Ukrainian].
 15. Heyets V.M. *Osoblyvosti vzaemozv’yazku ekonomichnykh i politychnykh peredumov rekonstruktyvnoho rozvytku ekonomiky Ukrainy* [Peculiarities of interrelation of economic and political preconditions of a reconstructive development of Ukraine’s economy]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 12, pp. 3–21 [in Ukrainian].
 16. Hegel G.V.F. *Entsiklopediya Filosofskikh Nauk. T. 1. Nauka Logiki* [Encyclopedia of Philosophical Sciences. Vol. 1. Science of Logic]. Moscow, Mysl’, 1974 [in Russian].
 17. Shvab K. *Chetvertaya Industrial’naya Revolyutsiya: vyzovy i vozmozhnosti* [The Fourth Industrial Revolution: challenges and opportunities], available at: <http://guralyuk.livejournal.com/2051302.html> [in Russian].
 18. Grytsenko A. *Systemna kryza yak naslidok bazovoi destrukttsii ekonomiky Ukrainy i shlyakhy ii podolannya* [Systemic crisis as a result of base destruction of Ukraine’s economy and ways to overcome it]. *Visnyk NBU – Herald of the National Bank of Ukraine*, 2014, No. 5, pp. 24–28 [in Ukrainian].
 19. Hegel G.V.F. *Nauka Logiki. T. 1* [Science of Logic. Vol. 1]. Moscow, Mysl’, 1970 [in Russian].
-